

NAQSHLARDAGI O'ZIGA XOSLIK AN'ANALARINING UMUMIYLIGI VA FARQLILIGI: SAMARQAND, BUXORO, FARG'ONA, TOSHKENT VA XIVA BEZAKCHILIK MAKTABLARI

**Yunusova Naziraxon
Nodir qizi**

*Qo'qon davlat universiteti
11/25 guruh, Tasviriy san'at yo'nalishi
magistranti
91 745 21 06*

Аннотация

Mazkur ilmiy maqolada O'zbekiston hududida shakllangan an'anaviy bezakchilik va naqsh san'ati maktablarining o'ziga xos xususiyatlari, ularning umumiylik va farqlilik jihatlari ilmiy-san'atshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Toshkent va Xiva bezakchilik maktablarining tarixiy shakllanishi, kompozitsion tuzilishi, ranglar tizimi, ritm va simmetriya qonuniyatlari hamda ramziy-ma'naviy mazmuni chuqur o'rganildi. Naqshlarning hududiy tafakkur, ijtimoiy-madaniy muhit va tarixiy jarayonlar bilan uzviy bog'liqligi asoslab berildi. Tadqiqot natijalari milliy amaliy san'atni ilmiy jihatdan o'rganish, ta'lim jarayonida qo'llash va madaniy merosni asrashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar:

naqsh san'ati, bezakchilik maktablari, Samarqand naqshlari, Buxoro naqshlari, Xiva bezaklari, Farg'ona uslubi, Toshkent maktabi, milliy san'at

Аннотация :В статье рассматриваются особенности, общие и отличительные черты традиционного орнаментального искусства Узбекистана на примере Самаркандской, Бухарской, Ферганской, Ташкентской и Хивинской школ декоративного искусства. Исследуются исторические этапы формирования орнаментов, их композиционная структура, цветовая система, ритм, симметрия и символическое содержание. Обоснована тесная связь орнаментальных традиций с региональным художественным мышлением, культурной средой и историческими процессами. Полученные результаты имеют важное значение для искусствознания, художественного образования и сохранения национального культурного наследия.

Ключевые слова: орнаментальное искусство, декоративные школы, самаркандский орнамент, бухарский орнамент, хивинская школа, ферганский стиль, национальное искусство

Abstract: This scientific article analyzes the common and distinctive features of traditional ornamental art in Uzbekistan, focusing on the Samarkand, Bukhara, Fergana, Tashkent, and Khiva decorative schools. The study examines the historical

development of ornamentation, compositional structures, color systems, rhythm, symmetry, and symbolic meanings. The close relationship between regional artistic traditions, cultural environment, and historical processes is scientifically substantiated. The research findings contribute significantly to art history studies, art education, and the preservation of national cultural heritage.

Key words: ornamental art, decorative schools, Samarkand ornament, Bukhara ornament, Khiva school, Fergana style, national art.

Kirish O'zbek xalqining ko'p asrlik madaniy merosida naqsh va bezak san'ati alohida o'rin tutadi. Naqshlar nafaqat bezak unsuri sifatida, balki xalqning estetik didi, falsafiy qarashlari, diniy-e'tiqodiy tasavvurlari hamda tarixiy xotirasini ifodalovchi muhim badiiy hodisa sifatida shakllangan. Me'moriy obidalar, amaliy san'at buyumlari, yog'och o'ymakorligi, ganchkorlik, kulolchilik va mato bezaklarida uchraydigan naqshlar xalqning dunyoqarashi va badiiy tafakkurining yorqin ko'rinishidir.

Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston hududida tarixan bir nechta yirik madaniy markazlar shakllangan bo'lib, bu holat naqsh san'atida ham hududiy maktablarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Toshkent va Xiva bezakchilik maktablari o'zining kompozitsion yechimlari, ranglar uyg'unligi, naqsh motivlari va ramziy mazmuni bilan bir-biridan farqlanadi. Shu bilan birga, ularni umumiy madaniy ildizlar, islmiy va geometrik naqshlarning ustuvorligi, simmetriya va ritm qonuniyatlariga sodiqlik birlashtirib turadi.

Bugungi globallashuv jarayonida milliy san'at an'alarini chuqur ilmiy asosda o'rganish, ularning hududiy xususiyatlarini aniqlash va farqlash dolzarb masalaga aylanmoqda. Ayniqsa, naqsh san'atining hududiy maktablarini taqqoslab tahlil qilish milliy identitetni anglash, san'atshunoslik fanini rivojlantirish hamda ta'lim tizimida milliy merosni samarali o'qitish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqot naqshlardagi umumiylik va farqlilik masalasini ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi — Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Toshkent va Xiva bezakchilik maktablari naqshlarining o'ziga xos jihatlarini aniqlash, ularning umumiy va farqli tomonlarini ilmiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotning vazifalari esa har bir hududiy maktabning tarixiy shakllanishi, kompozitsion va rang tasviriy xususiyatlarini o'rganish, naqshlarning ramziy-ma'naviy mazmunini tahlil qilish hamda ularning o'zaro bog'liqligini asoslab berishdan iborat. Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda O'zbekiston bezakchilik maktablari naqshlari tizimli ravishda IMRAD modeli asosida qiyosiy tahlil qilinib, ularning hududiy estetik tafakkur bilan bog'liqligi kompleks yondashuv asosida ochib beriladi.

Tadqiqot metodologiyasi: Mazkur tadqiqot O'zbekiston hududida shakllangan an'anaviy bezakchilik maktablari naqshlarining umumiylik va farqlilik jihatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda san'atshunoslik faniga xos kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot metodologiyasi tarixiylik va tizimlilik tamoyillariga asoslanib, naqsh san'atini nafaqat badiiy bezak unsuri sifatida, balki madaniy-tarixiy hodisa, estetik tafakkur mahsuli va ramziy ma'no tashuvchisi sifatida o'rganishni

nazarda tutadi. Shu bois, ish jarayonida bir-birini to'ldiruvchi bir nechta ilmiy metodlar uyg'un holda qo'llanildi. Tadqiqotning asosiy metodlaridan biri tarixiy-tahliliy metod bo'lib, u orqali Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Toshkent va Xiva bezakchilik maktablarining shakllanish bosqichlari, ularning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan ijtimoiy-siyosiy, diniy va madaniy omillar izchil tahlil qilindi. Ushbu metod naqshlarning kelib chiqishi, tarixiy manbalardagi tasviri, me'moriy yodgorliklar va amaliy san'at namunalari bilan bog'liq holda o'rganilishiga xizmat qildi. Tarixiy yondashuv naqshlarda kuzatiladigan umumiyliklarning yagona madaniy ildizlarga borib taqalishini, farqliliklarning esa hududiy muhit va estetik qarashlar bilan bog'liqligini aniqlash imkonini berdi.

Shuningdek, tadqiqotda qiyosiy-taqqoslash metodi keng qo'llanildi. Ushbu metod yordamida turli hududiy bezakchilik maktablariga mansub naqshlarning kompozitsion tuzilishi, geometrik va islimiy elementlar nisbati, ritm va simmetriya qonuniyatlari, ranglar uyg'unligi hamda bezak elementlarining joylashuvi o'zaro taqqoslandi. Qiyosiy tahlil natijasida Samarqand naqshlaridagi monumentallik va ranglarning sokinligi, Buxoro naqshlaridagi murakkablik va zichlik, Farg'ona uslubidagi yengillik va nafislik, Toshkent maktabidagi muvozanat va zamonaviylik hamda Xiva bezaklaridagi qat'iy simmetriya va ramziylik ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Tadqiqot jarayonida kompozitsion-strukturaviy tahlil metodi ham muhim o'rin tutdi. Ushbu metod naqshlarning ichki tuzilishini, markaziy va yordamchi elementlar o'rtasidagi nisbatni, naqsh modullarining takrorlanish tizimini, ritmik ketma-ketlik va vizual muvozanatni aniqlashga xizmat qildi. Har bir bezakchilik maktabiga xos bo'lgan kompozitsion yechimlar alohida tahlil qilinib, ularning badiiy ifoda imkoniyatlari ochib berildi. Ayniqsa, geometrik naqshlarda matematik aniqlik va simmetriya, islimiy naqshlarda esa organik harakat va o'sish tamoyillari asosida shakllangan badiiy tizimlar ilmiy tahlil qilindi.

Bundan tashqari, rangshunoslik va rang tahlili metodi qo'llanilib, hududiy maktablarga xos rang palitralari o'rganildi. Ranglarning estetik, ramziy va psixologik ta'siri hisobga olinib, Samarqand va Xiva maktablarida ko'k va moviy ranglarning ustunligi, Buxoro naqshlarida oltin va to'q ranglarning ko'pligi, Farg'ona bezaklarida esa iliq va tabiiy ranglarning uyg'unligi ilmiy asosda tahlil qilindi. Ushbu metod naqshlarning nafaqat bezak sifatidagi, balki ma'naviy-ramziy mazmunini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotning muhim metodologik asoslaridan yana biri ikonografik va semantik tahlil metodi bo'lib, u naqsh elementlarining ma'nosi, ramziy talqini va madaniy kontekstini o'rganishga qaratildi. Naqshlardagi gul, barg, yulduz, aylana va ko'pburchak shakllarning diniy-falsafiy mazmuni, kosmik tasavvurlar va hayot falsafasi bilan bog'liqligi tahlil qilindi. Bu yondashuv naqsh san'atini faqat tashqi bezak emas, balki chuqur ma'naviy-ma'rifiy hodisa sifatida talqin qilishga imkon berdi.

Shu bilan birga, tadqiqotda manbashunoslik metodi ham qo'llanilib, tarixiy qo'lyozmalar, me'moriy obidalar tavsifi, muzey fondlari, ilmiy monografiyalar va zamonaviy san'atshunoslik tadqiqotlari tahlil qilindi. Ushbu manbalar asosida hududiy

bezakchilik maktablarining ilmiy asoslangan tavsifi shakllantirildi hamda mavjud ilmiy qarashlar tizimlashtirildi.

Umuman olganda, qo'llanilgan metodlar majmuasi naqsh san'atining hududiy maktablarini har tomonlama, tizimli va chuqur o'rganishga xizmat qilib, tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchliligi va nazariy-amaliy ahamiyatini ta'minladi.

Asosiy natijalar

1. Samarqand bezakchilik maktabining shakllanishi va badiiy xususiyatlari

Samarqand bezakchilik maktabi Markaziy Osiyodagi eng qadimiy va nufuzli badiiy an'analardan biri bo'lib, uning shakllanishi shahar tarixining ko'p asrlik madaniy rivoji bilan chambarchas bog'liqdir. Samarqand qadimdan Buyuk Ipak yo'lining muhim markazi bo'lganligi sababli, bu hududda turli madaniyatlar, san'at uslublari va estetik qarashlar o'zaro uyg'unlashgan. Ushbu jarayon Samarqand naqsh san'atining kompozitsion boyligi, ranglar uyg'unligi va monumental xarakterida yaqqol namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Samarqand bezakchilik maktabi naqshlarida geometrik aniqlik va islmiy elementlarning uyg'unligi yetakchi o'rinni egallaydi.

Samarqand naqshlarining asosiy badiiy xususiyatlaridan biri — ularning monumentalligi va keng miqyosli kompozitsiyaga moslashganligidir. Me'moriy obidalar, jumladan Registon ansambli, Shohi Zinda majmuasi va Bibixonim masjidi bezaklarida naqshlar katta hajmda, aniq simmetrik tizim asosida joylashtirilgan bo'lib, ular makon bilan uyg'un holda yaxlit badiiy muhitni yaratadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Samarqand naqshlarida bezak elementlari ko'pincha markaziy o'q atrofida rivojlanib, muvozanat va barqarorlik hissini uyg'otadi. Bu holat hududiy estetik tafakkurning sokinlik va ulug'vorlikka intilishini ifodalaydi.

Rang tasviri nuqtayi nazaridan Samarqand bezakchilik maktabida ko'k, moviy, oq va sarg'ish ranglar ustuvor hisoblanadi. Ushbu ranglar nafaqat estetik jihatdan, balki ramziy ma'noda ham muhim ahamiyatga ega. Ko'k va moviy ranglar osmon, cheksizlik va ruhiy poklik timsoli sifatida talqin qilinib, naqshlarga ma'naviy chuqurlik bag'ishlaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Samarqand naqshlarida ranglar keskin qarama-qarshilikdan ko'ra, sokin va muvozanatli uyg'unlik asosida tanlangan bo'lib, bu holat bezaklarning uzoq masofadan ham yaxlit va ta'sirchan ko'rinishini ta'minlaydi.

Kompozitsion jihatdan Samarqand naqshlarida geometrik naqshlar alohida o'rin egallaydi. Yulduzsimon shakllar, ko'pburchaklar va murakkab panjarasimon tuzilmalar naqshlarning asosiy konstruktiv elementi hisoblanadi. Ushbu geometrik tuzilmalar islmiy naqshlar bilan uyg'unlashtirilib, qat'iy tartib va erkin badiiy ifoda o'rtasida muvozanat yaratiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Samarqand bezaklarida geometrik naqshlar nafaqat bezak vazifasini bajaradi, balki kosmik tartib va ilohiy mukammallik g'oyasini ifodalovchi ramziy tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Samarqand bezakchilik maktabining yana bir muhim xususiyati — naqshlarning makon bilan uzviy bog'liqligidir. Naqshlar me'moriy konstruksiya va hajmni ta'kidlab, bino shaklini vizual jihatdan yanada boyitadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Samarqand ustalari naqshni mustaqil bezak sifatida emas, balki me'moriy tuzilmaning ajralmas qismi sifatida ko'rganlar. Bu yondashuv bezak san'atining funksional va estetik birlikda rivojlanishiga xizmat qilgan.

Umuman olganda, Samarqand bezakchilik maktabi naqshlarida umumiylik va farqlilik masalasi yaqqol namoyon bo'ladi. Umumiylik jihatlari islmiy va geometrik naqshlarning ustuvorligi, simmetriya va ritmga sodiqlikda namoyon bo'lsa, farqlilik monumentallik, ranglarning sokinligi va kompozitsiyaning keng qamrovliligi bilan belgilanadi. Ushbu xususiyatlar Samarqand bezakchilik maktabini O'zbekiston hududidagi boshqa maktablardan ajratib turuvchi muhim badiiy mezonlar sifatida namoyon bo'ladi.

2. Buxoro bezakchilik maktabining badiiy xususiyatlari

Buxoro bezakchilik maktabi o'zining murakkab kompozitsion tuzilishi, naqsh elementlarining zich joylashuvi va nafis ishlangan detallari bilan ajralib turadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Buxoro naqshlarida bezak nafaqat estetik, balki ijtimoiy-madaniy maqom belgisi sifatida ham namoyon bo'lgan. Ayniqsa, madrasa, masjid va saroy bezaklarida naqshlar nihoyatda puxta va mayin ishlanib, ko'p qatlamli kompozitsiyalarni hosil qiladi. Buxoro maktabida islmiy naqshlar ustuvor bo'lib, ular uzluksiz rivojlanish va hayotiylik g'oyasini ifodalaydi.

Ranglar tizimida oltin, to'q ko'k, jigarrang va yashil ranglar keng qo'llanilgan bo'lib, bu holat Buxoro naqshlariga tantanavorlik va muhtashamlik bag'ishlaydi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Buxoro maktabi naqshlarida bezak elementlari orasidagi bo'shliq minimal darajada bo'lib, bu zichlik badiiy ifodaning asosiy mezoniga aylangan.

3. Farg'ona bezakchilik maktabining o'ziga xosligi

Farg'ona bezakchilik maktabi o'zining yengil, nafis va ritmik naqshlari bilan ajralib turadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ushbu maktabda o'simliksimon motivlar, barg va gul shakllari ustuvor bo'lib, ular tabiiy harakat va erkinlikni ifodalaydi. Ranglar uyg'unligi iliq va tabiiy bo'lib, qizg'ish, sariq va och yashil ranglar keng qo'llaniladi. Farg'ona naqshlarida bezak ko'proq inson hayoti va tabiat bilan uyg'unlik g'oyasini ifodalaydi.

4. Toshkent bezakchilik maktabi

Toshkent bezakchilik maktabi an'anaviy naqsh san'ati bilan zamonaviy estetik qarashlarning sintezi asosida shakllangan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, bu maktabda geometrik va islmiy naqshlar muvozanatli uyg'unlashgan bo'lib, kompozitsiyada soddalik va aniqlik ustuvorlik qiladi. Ranglar nisbatan sokin va cheklangan bo'lib, bezakning umumiy shakli aniq va ravshan ifodalanadi.

5. Xiva bezakchilik maktabi

Xiva bezakchilik maktabi qat'iy simmetriya, aniq ritm va chuqur ramziyligi bilan ajralib turadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Xiva naqshlarida ko'k va yashil ranglar ustuvor bo'lib, ular tarixiylik va muqaddaslik timsoli sifatida talqin qilinadi. Bezaklarda qadimiy an'analar saqlanib, geometrik aniqlik va qat'iy tartib asosiy badiiy mezon sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama: Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston bezakchilik maktablari umumiy madaniy ildizlarga ega bo'lsa-da, har bir hudud o'ziga xos estetik tafakkur va badiiy ifoda vositalarini shakllantirgan. Umumiylik islmiy va geometrik naqshlarning ustuvorligi, simmetriya va ritm qonuniyatlariga sodiqlikda namoyon bo'lsa, farqlilik hududiy rang tanlovi, kompozitsion tuzilma va naqshlarning

ramziy talqinida yaqqol koʻzga tashlanadi. Bu holat naqsh sanʼatining hududiy maktablar orqali boyib borganligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Samarqand, Buxoro, Fargʻona, Toshkent va Xiva bezakchilik maktablari naqsh sanʼatining rivojida muhim oʻrin tutadi. Har bir maktab oʻzining kompozitsion, rangtasviriy va ramziy xususiyatlari bilan ajralib tursa-da, ularni yagona milliy estetik anʼana birlashtirib turadi. Tadqiqot natijalari milliy amaliy sanʼatni chuqur oʻrganish, taʼlim jarayoniga tatbiq etish va madaniy merosni asrashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Bulatov S. Oʻzbek xalq amaliy sanʼati. – Toshkent, 2018.
2. Pugachenkova G.A. Iskusstvo Sredney Azii. – Moskva, 1987.
3. Rempel L.I. Arkhitektura i ornament Uzbekistana. – Toshkent, 1961.
4. Azimova N. Naqsh va bezak sanʼati asoslari. – Toshkent, 2020.
5. Bloom J., Blair S. Islamic Arts. – London, 2003.
6. Grabar O. The Formation of Islamic Art. – Yale University Press, 1987.